

NÄR SVERIGE VAR I GUNGNING
FRIHETSTIDEN I SKUGGAN
AV DET RYSKA HOTET

Till Liliana med varmt tack

HERMAN
LINDQVIST
NÄR SVERIGE
VAR I
GUNGNING

FRIHETSTIDEN I SKUGGAN
AV DET RYSKA HOTET

Albert Bonniers Förlag

www.albertbonniersforlag.se
© Herman Lindqvist 2024
Bildredaktör Susanna Mälarstedt
Grafisk form Kerstin Hanson
Typsnitt: PS Fournier och New Hero
Omslagsbild: Utsikt över Stockholm,
målning av Elias Martin, foto: Nationalmuseum
Tryck Livonia Print, Lettland 2024
ISBN 978-91-0080412-1

Innehåll

FÖRORD 6

EN NY ERA 11

FRIASTE LANDET I VÄRLDEN 28

FREDENS GENERAL 45

DET ONÖDIGA KRIGET MOT RYSSLAND 54

STORA DALDANSEN 77

SVERIGE BER RYSSLAND OM HJÄLP 111

LOVISA ULRIKA I SVERIGE 143

POMMERSKA KRIGET 164

NYTTANS TIDEVARV 173

ALLT VAR INTE FRITT
UNDER FRIHETSTIDEN 188

KONST OCH KULTUR BLOMMAR
SOM ALDRIG FÖRR 203

RYSSLAND GÖR NYA FÖRSÖK 222

KRONPRINSEN GÖR ENTRÉ 233

GUSTAV III TAR HUVUDROLLEN 257

GUSTAV III AVSLUTAR
FRIHETSTIDEN 270

LITTERATURFÖRTECKNING 286

BILDFÖRTECKNING 291

PERSONREGISTER 292

BÖCKER AV HERMAN LINDQVIST 300

FÖRORD

Stockholm den 30 november 1743. Det låg oro i luften. Flera tusen människor syntes på gatorna. Några dagar tidigare hade det varit bråk utanför staden och överståthållaren Rutger Fuchs hade uppmanat allmänheten att hålla sig lugn.

Det var samme Fuchs som tjugofyra år tidigare, 1719, stått för en av de få verkliga hjälteinsatserna under de ryska härjningarna längs den svenska kusten, då han med en underlägsen styrka lyckades hejda sextusen ryska soldaters framryckning mot Stockholm. Det skedde vid Baggensfjärden. För den insatsen blev han både friherre och generalmajor.

Sverige hade sedan tidig medeltid fört trettioen krig mot Novgorod, Ryssland, men aldrig någonsin hade ryska trupper nått Stockholm. Nu, i slutet av 1743, var det Rutger Fuchs som banade väg för något som ingen stockholmare trodde var möjligt. Plötsligt kom drygt tvåtusen ryska soldater marscherande på Stockholms gator. Och den här gången kom de inbjudna av det svenska riksrådet, den tidens regering, för att skydda de styrande i landet mot Danmark – och mot upproriska svenska bönder!

Ryssarna kom med musikkår och utfällda fanor, iförda röd-gröna rockar och svarta pälsmössor. De hade musköter och blänkande

sablar. De kom ur de kejserliga ryska Rostovska och Kazanska regementena, som en gång hade kämpat mot Karl XII i Polen.

Under dagarna som följde marscherade ytterligare tiotusen ryska soldater på vägarna mot Nyköping och Norrköping. Det måste ha varit med chock och fasa som de gamla veteranerna såg ryssarnas intåg.

Ja, en veteran från kriget mot Ryssland behövde inte vara särskilt gammal. Bara några månader innan inmarschen i Stockholm hade den svenska armén blivit totalt krossad av ryssarna i ett fiaskoartat krig där mer än tiotusen svenskar dog och hela det svenska Finland återigen ockuperades av ryssarna. Kanske fanns till och med många av de segrande ryska soldaterna från denna drabbning bland dem som nu marscherade på Stockholms gator.

Vad var på väg att hända?

Stockholmarna kunde fortfarande påminna sig skrällen och skriken från den gångna sommaren, då långt över hundra dalkarlar mejades ner i ett blodbad vid Gustaf Adolfs torg. Det var svenska soldater som öppnade eld, och panikslagna svenska bönder som flydde i panik längs gatorna. Dalfolket hade kommit med avhuggna liar, svärd, spikkclubbor och musköter. De protesterade bland annat mot det misslyckade kriget och krävde förklaringar till varför så många dalkarlar hade stupat i Finland. Samtidigt mobiliserade Danmark för en framstöt i söder och i Norge. Ett nytt stort krig var förestående.

Inte nog med det.

Bara en månad tidigare, detta oroliga år, hade riksdagen, mot böndernas vilja, valt den ryska kejsarinnan Elisabets släkting, Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp, till svensk tronföljare. Det var vad Ryssland hade krävt för att Finland skulle lämnas tillbaka.

Då ryssarna marscherade genom Stockholm kunde man se eleganta vagnar köra in mot grevinnan Posses fastighet på Riddarholmen.

Där, i en magnifikt möblerad sjurummare, pågick en fest för de ryska truppernas befälhavare, den skotske generalen James Francis Keith. Även kungen av Sverige, Fredrik I, kom glidande i sin bärstol från Kungshuset och anslöt sig till den skara svenska generaler och riksråd i salongen som skålade för de ryska trupperna. Kungen berömde tsarens soldater. Han ska ha utbrustit:

»Jag fröjdar mig att ännu före min död få kommendera sådana trupper!«

Snart skulle general Keith och den ryske ministern, Johann Albrecht von Korff, vara de mäktigaste männen i Sverige. Med en befallning från Keith skulle de ryska trupperna, i samarbete med sina svenska anhängare till makten, kunna ha Stockholm i ett järngrepp. Kungen skulle kunna avsättas och Adolf Fredrik omedelbart utropas till ny regent. De ledande i landet skulle inte ha någonting att sätta emot.

Var Sverige nu på väg att bli ett nytt Polen, det vill säga vara helt i händerna på ryssarna? Även i Polen fanns ryska trupper och en ryksk tillsatt kung, August III. Inom några år skulle landet vara styckat och helt utplånat från kartan.

Hur kunde det bli så?

Det vidsträckta polsk-litauiska samväldet, en gång det största riket i Europa, hade på grund av flera stora krig under 1600-talet gradvis försvagats. Mest förödande för landet blev »den svenska syndafloden«, det vill säga Karl X Gustavs polska krig. Saken blev inte bättre när den polsk-sachsiska kungen, August den starke, i förbund med Ryssland och Preussen anföll Sverige och provocerade fram Karl XII:s fälttåg mot Ryssland genom Polen.

I början av 1700-talet var det polsk-litauiska riket så utmattat att det inte var någon konst för deras allt starkare grannar Preussen, och framför allt Ryssland, att tala om var skåpet skulle stå, medan den

polska allsmäktiga adeln ägnade sig mest åt kabbel och inte verkade förstå att skutan höll på att sjunka.

Nu var frågan, var Sverige på väg i samma riktning? Och hur hade det blivit så?

Hans Lohf.

DROTTNING ULRIKA ELEONORA D.Y.
målning av Georg Desmarées.

EN NY ERA

Slutet på det som kallas Sveriges stormaktstid kan sägas ta sin början söndagen den 30 november 1718, framemot niotiden på kvällen. Den svenska armén belägrade Fredrikstens fästning vid staden Halden i Norge, bara drygt fyra mil från Strömstad. Sakta, under stark beskjutning, grävde soldaterna löpgravar i den kalla och regniga kvällen allt närmare fästningen. Då och då lystes natthimlen upp av det skarpa ljuset från ljusbomber. Druvhagel, kartesch och muskötskott ven över de hukande, grävande soldaterna. Den här kvällen, då Karl XII kommer ridande, skulle sju av soldaterna i löpgraven dö och femton såras.

För att kunna följa grävningsarbetet bättre klättrade kungen upp på bröstvärnet. Sex officerare stod nere i löpgraven närmast honom. En av dem, André Sicre, var adjutant till kungens svåger, Fredrik av Hessen. Det var oklart varför den civile Sicre befann sig i löpgraven denna mörka och regniga kväll. Hans herre satt då i högkvarteret sju kilometer därifrån.

En av officerarna fruktade att kungen exponerat sig tillräckligt länge så han ropade åt honom att vara försiktig.

»Var inte rädd«, svarade Karl XII där uppifrån.

Då hördes ett ljud »som om man kan slå med tu finger i handen«, som en av officerarna beskrev det. Kungens huvud sjönk ner och

officerarna såg hur hans fötter gled ut ur fotstöden. Kulan, ett druvhagel, hade gått in i vänster tinning och ut på andra sidan.

För att efteråt förhindra panik och ryktesspridning bars kungens kropp iväg så diskret som möjligt. André Sicre tog kungens hatt och trädde sin egen vita peruk och hatt på kungens kala skalle.

Chefen för belägringen, överste Philippe Maigret, ska ha utropat: »La pièce est finie; allons souper«. (Skådespelet är slut. Låt oss gå och äta middag). Det påstår i alla fall den franske filosofen och författaren Voltaire och han talade med både Sicre och Maigret innan han skrev sin berömda Karl XII-biografi. Karl blev trettiofem år, fem månader och tretton dagar.

Knappt två timmar efter det ödesdigra skottet var André Sicre på väg i full galopp mot Stockholm med nyheten om vad som hade hänt. Ritten tog honom fem dagar och nätter. Han hade med sig Karl XII:s genomskjutna och blodbestänkta hatt. Hans mål var kungens syster, Ulrika Eleonora den yngre, i Kungshuset på Riddarholmen, där kungafamiljen höll till. Stockholms slott hade nämligen brunnit ner drygt tjugo år tidigare och arbetet med det nya slottet gick mycket långsamt.

Kungen var död, kampen om den svenska tronen var redan i full gång. Karl XII hade ingen tronarvinge och det fanns två grupperingar som kämpade om kronan. Starkast var kungens syster Ulrika Eleonora, gift med Fredrik av Hessen, och kretsen kring dem.

Mot dem stod kungens systerson, den artonårige Karl Fredrik av Holstein-Gottorp, som ansågs ha varit kungens egen favorit. Gossens mor, Karl XII:s äldre syster, Hedvig Sofia, hade avlidit tio år tidigare. Sonen knöts då som mycket ung till Karl XII:s inre krets. Han hade nu stöd hos många militärer.

Vid sidan av dessa två grupperingar kan man se riksrådet och delar av adeln som en tredje grupp, som ville förändra det politiska

Karl XII:s bår bärs hem från Norge.
Historiemålning av Gustaf Cederström.

DROTTNING ULRIKA ELEONORAS KRÖNING den 17 mars 1719
i Uppsala domkyrka. Målning av Johan Henrik Schildt.

systemet. Arton års krig med stora förluster av människoliv och landområden, utskrivningar av soldater, höga skatter, usel ekonomi och en ständigt frånvarande kung hade skapat ett stort missnöje.

Då André Sicre den 5 december kom inrusande, smutsig och trött, i Ulrika Eleonoras salong, i sällskap med överståthållaren i Stockholm, Gustaf Adam Taube, och gav henne den stupade broderns blodiga hatt, var hon nära att svimma. Men hon återhämtade sig snabbt.

Ulrika Eleonora hade ett halvår tidigare fått en skriftlig instruktion av sin make om vad hon skulle göra om olyckan var framme och kungen stupade. Nu följde hon hans råd punkt för punkt.

Samtliga sex rådsherrar som befann sig i huvudstaden kallades till möte i Kungshuset följande dag, lördagen den 6 december. Av dem var kanslipresidenten Arvid Horn och Nicodemus Tessin de mest kända och viktigaste. Stadsportarna stängdes. Ingen fick lämna staden och bud utgick om att inga fartyg fick lämna någon svensk hamn.

Mötet hölls i Ulrika Eleonoras sängkammare där hon själv satt i nattdräkt i en länstol, överväldigad av sorg. Delar av rådet ville omedelbart utropa Ulrika Eleonora till drottning. Höga ämbetsmän passerade hennes kammare under dagen för att kyssa hennes hand.

Andra ämbetsmän, rådsherrar och höga jurister var osäkra på om man verkligen kunde utropa henne, om hon verkligen hade arvsrätt och inte först måste väljas av ständerna innan hon kunde utropas till regent.

Efter sega förhandlingar med rådsherrarna fick Ulrika Eleonora dem att erkänna och hylla henne som rikets drottning, samt upphöja hennes gemål, Fredrik av Hessen, till Kunglig Höghet. Därmed hade han högre rang än den unge konkurrenten, Karl Fredrik av Holstein-Gottorp.

Ulrika Eleonora lovade att styra »på det gamla sättet med rådsråde«, alltså inte som enväldshärskare. Det var av den anledningen

som rådsherrarna till slut gick med på att göra henne till regent. Hon ärvde inte tronen, utan valdes till regent.

Följande dag, den 7 december, kungjordes i alla kyrkor i Stockholm att kungen hade stupat och att landet fått en ny regent, drottning Ulrika Eleonora.

Ännu hade fred inte slutits. Då Karl XII begravdes i Stockholm den 26 februari 1719, och Ulrika Eleonora kröntes till regent 17 mars samma år i Uppsala, var Sverige fortfarande i krig med Ryssland, Danmark, Preussen, Hannover och Polen. Större delen av det svenska Finland och Baltikum var ockuperat av ryssarna, de svenska besittningarna i Tyskland var erövrade av fienden. Det fanns över 23 000 svenska krigsfångar i Ryssland, 1 600 av dem var kvinnor och barn. Fångarna var utspridda över hela det väldiga, ryska riket, många i de sibiriska städerna Tobolsk och Tomsk. Några kom ända bort till den ryska Stilla-havskusten.

RYSSHÄRJNINGARNA

Sommaren 1719 hade tsar Peter samlat sin nybyggda och grundgående skärgårdsflotta vid de åländska öarna. Tsaren hade tröttnat på den svenska förhållningstaktiken och ville få igång fredsförhandlingar.

På morgonen den 11 juli 1719 siktades därför en väldig, rysk flotta på väg mot den svenska kusten. Redan på håll hördes förmodligen det rytmska ljudet av tusentals åror som bröt vattenlinjen. Ur dimmorna över det lugna Ålands hav gled plötsligt en flera kilometer bred formation bestående av 132 galärer och drygt hundra skärbåtar, med över 25 000 soldater och kosacker ombord. Med hjälp av tillfångatagna skärgårdsbor och ålänningar som lotsar närmade sig den ryska flottan Sverige steg för steg. Ute på havet vaktade ryska

linjeskepp och fregatter så att inga svenska örlogsfartyg hade möjlighet att lägga sig i.

Vid svenska kustförband avlossades varningsskott och de tio meter höga vårdkasarna uppe på höjderna tändes en efter en för att varna befolkningen inåt land, där paniken började sprida sig. Öar och samhällen tömdes snabbt. Vid Söderarm i Stockholms norra skärgård siktades nu de ryska galärerna, som för tiden var ett nytt vapen. Dessa fartyg kunde ta sig fram över grunda och trånga vatten. De hade två master och cirka 200 man vid årorna. Varje galär hade 150–200 soldater ombord. Många av båtarna förde med sig hästar, på de så kallade kosackgalärerna, för snabba aktioner i land.

Det var en imponerande och skräckinjagande syn. Ryssarna strömmade i land och spred sig över Rådmansö. Alla hus och gårdar sattes i brand, kyrkor plundrades. Snart verkade hela ön brinna. Hästar och boskap drevs ner mot kusten och de väntande fartygen.

Det förekom nästan inget svenskt, militärt motstånd. Samtidigt kom rapporter till riksrådet i Stockholm om att danska soldater ryckte in från Norge mot Strömstad och in i Värmland.

Fredrik av Hessen, som ledde det svenska försvaret mot ryssarna, beslöt att offra kustbandet och skärgården för att helt koncentrera försvaret till Stockholmsområdet.

Den irländske generalen Peter de Lacy kommenderade den del av den ryska flottan som seglade norrut längs kusten. Under den ryske amiralen Fjodor Apraksin, koncentrerade sig den största delen av flottan på skärgården och den södra kusten.

Brandröken steg nu över horisonten och nådde snart Stockholm, där en isande rysskräck spred sig. Söderut brändes helt eller delvis städerna Södertälje, Trosa, Norrköping och Nyköping. Norrut brändes Östhammar, Öregrund och flera av de största bruken i Uppland, som Forsmark och Lövstad.

Ryska galärer vid slaget vid Ledsund,
Åland, 27 juli 1720. Målning av Ferdinand Perrot.

de Lacy var veteran från många drabbningar med svenskarna. Han var med redan om den för ryssarna stora katastrofen vid Narva och sedan vid triumfen vid Poltava. Han hade även tidigare härjat längs den finländska kusten där de största enskilda våldsdåden under kriget begåtts. På Karlö (Hailuoto), en ö i norra Österbottens kustland, hade tvåhundra kosacker under en enda höstnatt 1714 dödat samtliga manliga öbor. Tillsammans med flyktingar, som varit på väg mot Sverige, hade de överraskats och huggits ned med yxor. Totalt åttahundra dödades. På ön lämnades kvinnorna utan möjlighet att ta sig därifrån, då alla båtar hade förstörts. I folkminnet går denna massaker under namnet *mordfredagen*.

Över sextusen soldater fanns nu ombord på de ryska fartyg som försökte ta sig mot Stockholm genom Baggensstäket. Men där blev det stopp. Karolinerveteranen Baltzar von Dahlheim hade blockerat Stäket med sänkta fartyg. Ryssarna gick i land och en fem timmar lång eldstrid följde. I sista minuten lyckades översten för Södermanlands regemente, Rutger Fuchs, genom forcerad marsch nå stridsområdet med förstärkningar, som gjorde en klassisk karolinsk attack med dragna värjor. Ryssarna retirerade. Stockholm var räddat. Efteråt blev Fuchs rikligt belönad, men modern forskning vill även ge en stor del av äran till von Dahlheim.

De ryska fartygen seglade ostörda tillbaka till Åland, fullastade med krigsbyte. Bakom ryssarna låg sju förstörda svenska städer, tio stora nedbrända bruk, en mängd gods och hundratals gårdar i aska. Över 20 000 svenska kustbor hade förlorat sina hem.

Mellan november 1719 och juni 1720 slöts fred med Hannover, Preussen och Danmark. Sverige förlorade hertigdömena Bremen och Verden, den viktiga handelsstaden Stettin med Vorpommern och öarna Usedom och Wollin. Dessutom tvingades Sverige börja betala tull till Danmark igen, för alla fartyg genom Öresund och Bälten.